

Adilcevaz Ağzında Geçen Deyimler ve Kalıp Sözcükler

Idioms and Mould Words in Adilcevaz Dialect

Doç. Dr. Veysi SEVİNÇLİ

Iğdır Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Iğdır, Türkiye

ORCID: 0000-0002-2069-7138 | Email: vsevincli@hotmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Cite as/Atıf: Sevinçli, V. (2024). Adilcevaz ağzında geçen deyimler ve kalıp sözler. *Fikriyat Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 1-11.

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 24.06.2024 **Kabul Tarihi / Accepted:** 30.06.2024

Yayın Tarihi / Published: 30.06.2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June 2024

Cilt/ Volume: 4 Sayı/ Issue: 1

Sayfa / Pages: 1-11

İntihal / İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two reviewers and confirmed to be plagiarism-free.

Yayıncı / Published by: Siirt Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi / Siirt University Faculty of Arts and Sciences

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Veysi SEVİNÇLİ). It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Öz

Deyimler, yapısında sesler, bu seslerin oluşturduğu kelimelerden meydana gelen kelime gruplarıdır. Her türlü ifadenin süsü sayılan bu gruplar, Türk dilinin de en önemli kelime grupları arasında yer alır. Yazılı ve sözlü ifadelerde gerçek anlamının yanında genellikle mecazî anlamda kullanılan ve en az iki kelime ve zaman zaman da cümlelerden oluşan söz gruplarından biridir. Dilde deyim kullanımı duygu düşünce ve arzular doğrudan doğruya anlatılamadıkları zamanda başvurulan yol ve yöntemdir. Şair ve yazarlar roman, hikâye ve özellikle şiirlerde bu söz gruplarına müracaat ederler. Şiirlerdeki anlatımlar çoğunlukla mecazîdir. Burada en önemli amaç, şair ve yazarın niyetini, söylemek istediklerini topluma vermek istediği mesajı okuyucunun yorumuna bırakmak, biraz da daha sonra doğacak sakıncalı durumlardan kendini garanti altına almaktır. Kalıp sözler de deyimler gibi toplumların kültürünü yansıtmının yanında onun inançlarına, gelenek ve göreneklerine, aynı zamanda insanî ilişkilerine ışık tutar. Bu çalışmada Adilcevaz ağzında geçen deyim ve kalıp sözler ele alınmıştır. Deyim ve kalıp sözlerin önce orijinal kullanımı verilip ardından örnekleriyle birlikte açıklamaları yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Adilcevaz, Ağız, Kültür, Deyim, Kalıp söz.

Abstract

Idioms are word groups consisting of sounds and words formed by these sounds. These groups, which are considered the ornament of all kinds of expressions, are among the most important word groups of the Turkish language. In addition to its literal meaning in written and oral expressions, it is one of the groups of words that are generally used in figurative meaning and consist of at least two words and occasionally sentences. The use of idioms in language is a way and method used when feelings, thoughts and desires cannot be expressed directly. Poets and writers resort to these groups of words in novels, stories and especially poems. The expressions in poems are mostly metaphorical. The most important purpose here is to leave the poet's and writer's intention, the message they want to give to the society to the reader's interpretation, and to guarantee themselves from inconvenient situations that may arise later. In addition to reflecting the culture of societies like idioms, phrases also shed light on their beliefs, traditions and customs, as well as human relations. In this study, idioms and phrases in Adilcevaz dialect are discussed. First, the original use of idioms and phrases is given and then explanations are made with examples.

Keywords: Adilcevaz Dialect, Dialect, Culture, Idioms, Mould Words.

Giriş¹

Dillerin en büyük yapıtaşları sesler olup, onların kendi kuralları ölçüsünde meydana getirdiği dil birlikleri ise kelimelerdir. Dildeki kelime zenginliği, o dili konuşan kişilerin düşünce sisteminde, konuya ve olaylara bakış açısında son derece etkilidir. Bu zenginlik, milletlerin etkili olduğu geniş coğrafi bölgelerdeki diğer toplumlarla kültür alışverişi neticesinde olduğu gibi, toplumlarla aralarındaki ticarî ve siyasî ilişkilerin gelişmesi ile de oluşabilmektedir. Bu zenginliğe komşuluk ilişkilerinin getirdiği diğer değerleri de ilave etmek gerekir. Bütün bu öğeler dillerin zenginleşmesinde önemli yer tutar. Unutulmamalı ki dilini geliştirmek, zenginleştirmek ve bir medeniyet dili hâline dönüştürmek isteyen milletlerin bu tür değerlere önem vermeleri gerekir. Ayrıca -pek tasvip edilmeyen bir yol ve yöntem de olsa- toplumlar dilde karşılığı olmayan yabancı kelimelere sırt çeviremez. Bu yöntem, doğru olmamakla birlikte mecburi olarak başvuru bir durumdur. Hatta ki o kelimelerin yerine bir karşılık buluncaya kadar. Tıpkı “Compüter” yerine “bilgisayar”, “printer” yerine “yazıcı”, “fax” yerine “belge geçeri” de olduğu gibi bunları kullanma zorunluluğu vardır. Dilinde yabancı kökenli kelime bulunmayan topluluklar, sadece dışa kapalı olan, hiç kimseyi etkilemeyen ve de hiç kimseden etkilenmeyen kabile topluluklarıdır ki onların da medenîleşmek, medenî toplum olmak diye bir dertleri yoktur.

Deyimler için pek çok tanım yapılmakla birlikte, Türkçe sözlükte “genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği” Türkçe Sözlük, (2005, s. 517) İsmail Parlatır ise deyimini “en az iki söz varlığından oluşan ve gerçek anlamları dışında mecazî anlam ile pekiştirilmiş bulunan kalıplaşmış söz öbeği ya da deyiş” (Sevinçli, 2020, s. 128) şeklinde ifade etmiştir. Kelimelerin gerçek anlamlarında kullanılmaları, okuyucu ve dinleyici kitle üzerinde çoğu zaman gereken etkiyi bırakmaz. Kelimelerdeki mecazî anlamda söylenişler ve dolaylı anlatımlar, toplulukları hem daha dikkatli olmaya hem de düşünmeye sevk ettiği için kitleler üzerinde daha fazla etki bırakır. Hatta öyle ki deyimler kurulurken dilin genel kuralları dahi aranmaz. Kurallı bir cümlede sonda bulunması gereken yüklem, “öp babanın elini, ayıkla pirincin taşını” deyimlerinde olduğu gibi başa da gelebilir. Bu durumda cümleleri kurallı bir hâle dönüştürme gibi bir yanlışlığa düşülmemelidir. Çünkü böyle bir durumda ortada “deyim” diye bir şey kalmaz, geriye normal, basit bir cümle kalır.

Dil, canlı varlık olduğu için kelimelerin zamanla gelişime, değişime uğrayacağı, hatta zamanla anlam ve işlevlerini kaybettiklerinde yok olup gidecekleri muhakkaktır. (Ergin, 2009, s. 3) Dillerin tarihleri böyle yok olup giden, unutulan kelimelerle doludur. Bu nedenle deyimler de zamanla ilk çıktıkları gibi kalmaz, gelişim ve değişime uğrarlar. Eski dönemlerde “elden düşmek” deyiminin zamanla “elden ayaktan düşmek” şekline dönüştüğüne tanık olmaktadır (Akkuş, 2020, s. 69-70). Bu tür değişiklikler dilin doğal yapısı içinde vardır ve öyle de düşünmek gerekir. Çünkü dil canlı bir varlıktır ve hiçbir canlı da ilk günkü gibi kalmaz; sürekli değişime, gelişime uğrar.

Deyimlerin kullanım alanlarının başında şiirler gelir ki burada anlatımlar çoğu zaman mecazîdir. Şair, asıl anlatmak istediği duygu ve düşüncelerini, vermek istediği mesajlarını direkt olarak söylemeden ustalıklı kelimelerin arkasına gizleyebilir. Bu da gerektiğinde hem sözün sahibini korumuş, hem de okuyucuyu daha fazla düşünmeye sevk etmiş olur. Böyle ifadeler düz yazılarda da rastlamak imkân dâhilindedir. Bunlar, kimi zaman anlatımı zor olan durumları, konuları ve yazarın açıkça söylemek istemediği duygu ve düşünceleri ifade etmeye yardım eder. Bu söyleyiş şekli Türkçenin bütün dönemlerinde etkili biçimde başvuru bir yol olmuştur. Hâlen de devam etmektedir.

Deyimler ve kalıp sözlerin en az iki kelimededen oluşan, az sözle çok şey ifade eden dil birlikleri olduğunu ifade etmiştik. Bunlar, dilde özel bir yere sahip, uzun yıllar sonunda elde edilen dil birikimleriyle toplumların kalıplaştırdığı söz ya da söz gruplarıdır. Ayrıca iki kelimededen meydana gelmenin yanında, bazen cümlelerden de oluşmaktadır. Deyimleri oluşturan kelimeler, gerçek anlamlarıyla birlikte çoğu zaman mecazî anlamlara da bürünerek toplumun kültür ve değer yargıları hakkında önemli fikirler verir. Bunlar, milletlerin gelenek, görenek ve hayat felsefesini yansıtmakta da

¹ Adilcevaz Ağzındaki Deyimler ve Kalıp Sözler hazırlanırken tarafımdan yazılan/düzenlenen “Adilcevaz Söz Varlığı ve Dil İncelemesi” kitabı ile “Atasözleri ve Deyimler Üzerine İncelemeler (s.127-154).” makalesi göz önünde bulundurularak yeni bir anlam ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Ayrıca bu kaynakların dışında da tarafımdan tespit edilenler değerlendirmeye alınmıştır.

önemli rol üstlenirler. Türkçenin söz varlığı içerisinde önemli bir yere sahip oldukları için, canlılıklarını büyük oranda ilk günkü gibi sürdürmektedirler. Zaten canlılığını sürdüremeyenler de zamanla unutulmuşlardır. Yapıları gereği genelde Türkçe kelimelerden oluştuğu hâlde, nadir de olsa yabancı kökenli kelimelerle (haşır neşir) oluşanlarına da rastlanır. Bugün için deyim olarak adlandırdığımız bu söz gruplarına, Türk dilinin tarihî dönemlerinde sav, mesel, darbimesel gibi değişik adlar da verilmiştir.

Kalıp sözler/kalıplaşmış sözler, dili zenginleştirmenin yanında sözlü ve yazılı ifadelerde kişilere az sözle çok şey ifade etme açısından büyük bir kolaylık sağlar. Çünkü madde başı olan kelimeler, her zaman duygu, düşünce ve meramın ifadesinde yeterli olmayabilir. Bu nedenle deyimlere ve kalıp sözlere ihtiyaç vardır. Dilde bunların zenginliği, kişilere her türlü kolaylığı sağlar. Bunlar, günlük hayatımızda bazen bilerek bazen de farkında olmadan sıkça kullandığımız sözlerden ibarettirler. Genelde en çok kullandığımız kelimelerden oluşan bu söz gruplarının kalıplaşması için uzun bir sürece ihtiyaç vardır. Yazılı ve sözlü iletişimde ihtiyaç duyduğumuz bu sözleri, insan ilişkilerinin her aşamasında görmek mümkün ve kaçınılmazdır. Deyimler ve kalıp sözlerden başka, iyi dilek sözleri olan alkışlar, kargışlar, tekerlemeler hatta küfürler bile kalıplaşmış dil birlikleridir. (Karahana, 2020, s. 31)

Kalıplaşmış sözlerin bir kısmı tekrar gruplarından (ikilemelerden) oluştuğu için bunların yerleri genelde değişmez. Büyük oranda yapıları donmuş bir durumda olmakla birlikte (ayan–beyan, eski-püskü) (Özkan-Sevinçli, 2021, s. 46) zamanla bazılarının yeri ekleme (elim-ayağım; elimiz ayağımız) ve yer

Bu çalışmada Adilcevaz ağzında yer alan deyim ve kalıp sözler ele alınmıştır. Bunların orijinal kullanımını madde başı olarak koyu harflerle verilmiştir. Ardından deyim ve kalıp sözlerin parantez içinde günümüz Türkiye Türkçesine birebir aktarımı yapılmıştır. Bunlar düzenlenirken, başta TDK yayınlarında Derleme Sözlüğü, Tarama Sözlüğü ve Türkçe sözlükte yararlanılarak yapılmıştır. Birebir aktarım yapılırken bu sözlüklerde bulunmayanlar olduğu gibi verilmiştir. Örnek olarak “paşkı atmağ” deyimindeki *paşkı* kelimesine söz konusu sözlüklerin hiçbirinde rastlanmadığı için bu kelime aynı şekilde kullanılmıştır. Ayrıca paşkı atmak, dangal kafa, etteriye tükeni vb. gibi. Deyim ya da kalıp sözlerin *birleşik fiilden* mi *isimden* mi oluştuğu “*bf.* ve *i.*” kısaltmasıyla belirtilmiştir. Deyim ve kalıp sözlerin anlamlandırılması ve örneklerin açıklanması tarafımızca yapılmış, ardından günümüz Türkiye Türkçesine aktarımı verilmiştir. Hem deyimlerde hem kalıp sözlerde örnekler verilirken “*ilk kelimenin*” ilk harfinden sonra nokta konmuştur. Ör. “ağız bağız dolmağ” deyimini cümlede kullanılırken “Arabamız a. bağız doludur” vb.

Deyimler ve Kalıp Sözler

acı ğıcı vermek: *bf.* (Acı ğıcı vermek) Gösteriş yaparak başkalarını kıskandırmak. “Ğeynim arvadi durmadan bize a. ğıcı verir / Kayın biraderimin hanımı sürekli bizi kıskandırmaya çalışıyor.”

ağız bağız dolmağ: *bf.* (Ağız be ağız dolmak) Tıka basa dolmak. “Arabamız a. bağız doludur / Araba tıka basa doludur.”

ağzının pervazı olmamak: *bf.* (Ağzının pervazı olmamak) Ağzından çıkanı kulağı duymamak. “Adamın a. pervazı yoğ ne dediğini bülmir / Ne dediğini bilmeyen bir adam.”

ağzı yayvan: *i.* (Ağzı gevşek) Ağzında bir şey durmayan, sır saklamayan. “Sırrını a. yayvan kimseye söyleme / Sır saklamayan kişiye sır söylenmez.”

bala atmağ: *bf.* (Yavru atmak) Yavru düşürmek (hayvan). “Bizim inek bu sene b. atdı / Bu yıl bizim inek yavrusunu düşürdü.”

bara gelmek: *bf.* (Meyveye gelmek) İlk ürünü vermek. “geçen sene tihdigimiz erik ağacı bu sene b. geldi / Geçen yıl diktiğimiz erik ağacı ilk meyvesini verdi.”

başa düşmek: *bf.* (Bara düşmek) Yeni anlamak, uyanmak. “önce annamamışdım sonadan b. düşdüm / Önce fark etmemiştim sonradan anladım.”

başayağ/başayağ etmek: *bf.* (Baş ayak etmek) Cevizler döküldükten sonra dallarda kalan cevizleri “tolaka” denilen ağaçla dalda hiçbir şey kalmamacasına yere indirmek. “Bu sene cevüzlerin hiç birini b. edemedik bütün cevüzler dalda ğaldi / Bu yıl cevizlerin hiçbirinin cevizlerini tamamen dökemedik, bütün cevizler dalda/dalında kaldı.”

başayağ yapmak: *bf.* (Baş ayak yapmak) *bk.* başayağ etmek.

baş goşmağ: *bf.* (Baş koşmak) Dinlemek (isteksiz olarak) (Doğan, 2020, s. 331) “Sen ona b. goşma / Sen onu dinleme.”

bay olmağ: *bf.* (Zengin olmak) Zenginleşmek, iflah olmak, güçlenmek. “Adam bu yediği darbelerden sona artıh bi daha b. olmaz/olamaz / Adam bu yediği darbelerden sonra artık bir daha eski durumuna gelmez, iflah olmaz/olamaz”

bey vermek *bf.* (Kaparo vermek) Kaparo vermek. “Evün tapusini, arabanın ğeydini almadan öncesatıcının caymaması için b. Vermek, işi bir nevi garantiye almak lazım / Evin tapusunu, arabanın kaydını almadan önce de satıcının caymaması için bey (kaparo) vermek işi bir nevi garantiye almak lâzım.”

biheşem olmağ: *bf.* (Hesapsız, sayısız olmak) Çok, çok fazla, sayılmayacak derecede olmak. “Senin payına b. pay düşdi man hiç bi şe ğalmadı / Senin payın oldukça, haddinden fazla pay düştü bana/bize ise yeterince bir şey kalmadı.”

cırmır olmağ: *bf.* (Yüzsüz olmak) İşini yaptırmak için her türlü yüzsüzlüğü göstermek. “Ğapımızdan bi türlü ğetmir. c. olmuş isdediklerimi vermesez hiç bi yere adımımı atmanan diyir / Adam, cırmır olmuş kapımızdan ğitmiyor. İstediklerimin tamamını vermezseniz hiçbir yere adımımı atmam diye tutturmuş.”

cırt birt gelmek: *bf.* (Zırt pırt gelmek) Olur olmaz zamanda gelmek. “Adam hiç zaman tanimir olur olmaz zamanda eve c. birt geli, devamlı bizi rahatsız edi / Adamda sanki hiç zaman kavramı yok olur olmaz zamanda gelip sürekli bizi rahatsız ediyor.”

cırt birt ğitmek: *bf.* (Zırt pırt ğitmek) Sık sık gelmek, uğramak. “Evde hiç oturmir devamlı c. birt evden ğaçıp ğidir / Evde hiç oturmuyor devalı olarak evden kaçıp kaçıp bir yerlere ğidiyor.”

cipsu olmağ: *bf.* (İpıslak olmak) Baştan ayağa ıslanmak. “Evün musluğı patdadi эле meni başdan ayağa c. etti / Evin musluğı patladığı için beni tamamen, baştan ayağa su içinde bıraktı.”

çapuk çalmağ: *bf.* (Alkış çalmak) Alkışlamak. “Gelin gelende herkeş çapuk çalidi / Gelin gelirken herkes alkışlıyordu.”

çirtüğü çıkmag: *bf.* (ezilerek) (Posası çıkmak) 1. İşe yaramaz hâle gelmek. “Bu eriklerin torbada ç. çıhip hiç bi şeye artıh yaramaz / Torbanın dibinde kalan erikler ezildiğinden dolayı artık bir şeye yaramaz.” 2. (argo) Aşırı derecede yorulmak. “Sabahdan aşama ğede hiç durmadan çalışmışam эле ki ç.m çıhdi / sabahtan akşama kadar hiç durmadan çalıştığım için neredeyse canım çıkacak hâle ğeldim.”

çiyinde mezara ğetmek: *bf.* (Sırtında mezara ğitmek) Öldükten sonra mezara taşınmak (Ercilasun, 2020, s. 374).”Meni ç. mezara ğötüresen / Omuzlarında beni mezara ğötüresin.”

dada durmağ: *bf.* (Ayakta durmak) İlk defa ayakta durmaya çalışmak (çocuklar). “Bizim uşah bi yaşını bitirip iki yaşına ğirdiği hâlde hele d. durmasını bilmiyor / Bizim çocuk bir yaşını bitirip iki yaşına ğirdiği hâlde daha ayaklarının üzerinde dik duramıyor.”

danğal ğafa: i. (Dangal kafa) Kafasız, bilgisiz. “Akıllı ol d. gafali birisine laf annatamazsın / Akılsız birisine laf anlatmak zordur.”

dunt oturmağ: *bf.* (Tunt oturmak) Ayakları üzerine oturmak, çömelmek. “d. oturmağ adami çoğ yorir, yerde ya da sandalyede oturmağ lazım / Ayakların üzerinde oturmak insanı rahatsız ediyor, yoruyor; Yerde ya da sandalyede oturmak gerekir.”

ecép olmağ: *bf.* (Acayip olmak) Kötü şekilde görünmek. “adam çoğ e. görünir / Adam çok kötü görünüyor.”

eksik etek: *i.* (Eksik etek) Kız, kadın. “her zaman e. etekleri görümamız lazım / Kadınlarımızı ve kızlarımızı daima korumamız gerekir.”

eli yüngül: *i.* (Eli hafif) 1. Her işi kısa sürede bitiren kişi. “Menim gızımın eli çoğ yüngüldür. Eline bi iş aldı mi ële bësh değgede bitiri / Benim kızımın eli her işe çok yatkındır. Eline aldığı her işi çok kısa zamanda bitirir.”

eli yüngül olmağ: *bf.* (Eli hafif olmak) Elle vuruş darbesi zayıf güçsüz olmak. “Oğlum birez çelimsizdir, onun için e. çoğ yüngüldür insana tokğat atsa dahi adami hęc incitmir / Oğlum zayıf, biraz da sıska olduğu için tokat atması bile insanı fazla rahatsız etmez.”

etteriye tükeni: *i.* (Etteriye dükkânı) İğne, iplik vs. -neredeys- her türlü ev ihtiyaçlarının satıldığı yer, dükkan. “Abè Dayının tükeninde ne arasan bulunur, sanki e. tükeni / Abi Dayının dükkânı atteriye dükkânına benziyor. Ne ararsan bulabilirsin.”

fit / fint vèrmek: *bf.* (Fit vermek) Kötülük için tahrik etmek. “Bazı adamlar halka f. vèrmaği meslek hâline getirmiş uyanık olmağ lazım / Toplumda halkı tahrik eden kişiler var. Onlara karşı uyanık olmak lazım.”

ğanbağır olmağ: *bf.* (Kan bağır olmak) Zor duruma, içinden çıkılmaz duruma düşmek. “Bu gönşilerin üzünnen ğ. olmişam. Bize hęc rehetdik vèrmiler, satarımız ğalmayıp / Kötü komşularımız yüzünden oldukça rahatsız olmuş, zor duruma düşmüşüz, dayanacak gücümüz kalmadı.”

ğanbağır etmek: *bf.* (Kan bağır etmek) Zor duruma, içinden çıkılmaz duruma düşürmek. “Bu herif meni ële ğanbağır ëdip, hęc hâlım ğalmayıp / Hiç iyi durumda değılim, bu adam beni haddinden fazla rahatsız ediyor.”

gazinç ètmek: *bf.* (Kazanç etmek) Başkasından dert yanmak (Ensari, 2021, s. 89). “Hağ sürekli hâlinnan g. ëdir / Halk bulunduğu durumdan sürekli şikâyette bulunuyor.”

gemi aziya almağ: *bf.* (Gemi aziya almak) Doğru yanlış değerlendirmesi yapmadan bildiğini okumak. Nasihattan anlamamak. “Bezi adamlar gemi aziya alıplar / Bazı insanlar nasihatlerden anlamayıp bildiğini okumaya devam ediyorlar.”

göyni bulanmağ: *bf.* (Gönlü bulanmak) Midesi bulanmak. “Ĝadınnar hamile olanda g. leri bulanır / Kadınlar hamile kalırken ilk belirtilerden biri midelerinin bulanmasıdır.”

göyni ğitmemek: *bf.* (Gönlü ğitmemek) İğrenmek, midesi kaldırmamak. “Bizim her şeye g.müz ğetmez / Bizim gönlümüz her şeyi kaldırmaz.”

ğulağından tutmağ: (Kulağından tutmak) Yakalamak (Gülsevin, 2002, s. 205) ğ. tutduğı gibi götürdi / Kulağından tuttuğı gibi götürdü.”

ğulağ vèrmek: *bf.* (Kulak vermek) Dinlemek. “sen man ğ. ver / sen beni dinle”

hayına bakmağ: *bf.* (Gayretine bakmak) *bk.* Hayına düşmek.

hayına düşmek: *bf.* (Gayrete düşmek) 1. Çare aramak. “Bu uşağın başdan hësdeliginin h. düşün, yoğsa daha sora kötü olur çare bulamazsız Bu çocuğun hastalığına iş işten geçmeden çare arayın. Gecikirsenez durumu çok daha kötü olur.” 2. Çözmek için çare aramak. “Bu işin h. başdan düşmek

lazım, soradan h. düşmenin faydası yok / İş Kötülemeden çare bulmak gerekir. İş işten geçtikten sonradan duyulan pişmanlık fayda vermez.”

hecilli olmak: *bf.* (Hacilli olmak) Suçluymuş gibi tedirgin olmak. “Suçlü ortaya çıkmayınca men de h. Oldum / Asıl suçlu ortaya çıkmayınca ben de tedirgin oldum.”

hır çıkarmak: *bf.* (Hır çıkarmak) Kargaşa çıkarmak. “Her maçta niye h. çıkar bi türlü anlam veremirem / Niçin her maçta sürekli kargaşa çıkıyor bir türlü anlam veremiyorum.”

hış olmak: *bf.* (Hurdahaş olmak) Kırılıp dökülmek. “Trafik gâzasında her iki ayağı da h. olup / Trafik kazasında iki ayağı da kırılmış.”

hor kullanmak: *bf.* (Hor kullanmak) Kötü kullanmak. “Bazı insannar arabaları çoğ h. gullanir / Bazı insanlar arabaları çok kötü kullanıyorlar.”

hurdahaş olmak: *bf.* (Hurdahaş olmak) Kırılıp dökülmek. “Yorgunnuhdan her terefim sanki h. olup / Yorgunluktan her tarafım sanki kırılıp dökülüyor.”

huyuna düşmek: *bf.* (Huyuna düşmek) Deliye dönmek, deli divane olmak. “Şahat olduğum bu olaylar gârşısında h. ma düşirem / Bu gördüğüm olaylar karşısında deliye dönüyorum, deli divane oluyorum.”

ismih tişan: *i.* (Sessiz diken) Çok sinsî, içten pazarlıklı olan kimse. “Siz oni tanımazsınız, taniyamazsınız, oni ancağ men tanırım. O ne i. kandır o / Siz onu tanımazsınız/taniyamazsınız onun nasıl bir sinsî, içten pazarlıklı biri olduğunu ancak ben bilirim.”

ilana ağı veren: *i.* (Yılana zehir veren) İnsanları tahrik eden, kıskırtan.”o ne i. ağı veren bi kişidir annamadım / O nasıl yılana ağı veren, kıskırtan bir kişiliktir bir türlü anlamıyorum.”

jaj olmak: *bf.* (Jaj olmak) Kırık dökük bir vaziyet almak. Bögün эле yorulmuşam sanki her terfim j. Olup / Bugün o kadar yorulmuşum ki sanki her tarafım kırılıp dökülmüş (jaj olmuş).”

kanbağır etmek: *bf.* (Kan bağır etmek) Bıktırmak, usandırmak. “Bu hayırsız evlatlar meni k. edip / Hayırsız evlatlardan dolayı bıktım, usandım.”

kaş etmek/çekmek: *bf.* (Kaç etmek/çekmek) Sürüklemek. “felşli adam bi ayağını yerden devamlı k. çekidi / Felçli bir kişi bir ayağını yerden devamlı olarak sürüklüyordu.”

kırına düşmek: *bf.* (Kırına düşmek) Her durum ve ortamda birini hedef alma, kafayı takmak. “Mehellenin bütün uşahlari benim oğlumun k. düşüpler, oğlum gôrhusunnan hêç dışarı çıhamir / Mahallenin bütün çocukları oğlumu hedef almışlar, oğlum da korkusundan bir türlü dışarı çıkmıyor.”

kırını satmak: *bf.* Biri ile sürekli uğraşmak, birine musallat olmak. “Bu herif de эле k. man satıp / Bu adam/adamlar da beni hedef almış, sürekli benimle uğraşıyorlar.”

kırp etmek: *bf.* (Kırp etmek) Tarlada biçim sonrasında kalan başakları toplayıp saplarından ayırmak. “Bu sene tarlada çuvallar dolusu başağ k. étim / Bu yıl tarlada çuvallar dolusu başakları saplarından ayırdım.”

kıs pıs etmek: *bf.* (Fiskos etmek) Alçak sesle konuşmak. “Gönşilar эле bi köşede k. pıs ediler yohsa bi şê var bize söylemirlir? / Komşularımız bir köşede sessizce aralarında bir şeyler konuşuyorlar. Yoksa bizimle ilgili, bize söylemedikleri bir durum mu var?”

kıs pıs oturma: *bf.* (Kıs pıs oturma) Sessiz sedasız bir köşede durmak. “Gızım evüñ bi köşesinde k. pıs oturup hêç sesi çıhmir / Kızım bilmediğim bir sebepten dolayı, evin bir köşesinde oturmuş hiç ses etmeyerek öylece oturuyor.”

ğızıl ğurt: i. (Kızıl kurt) Ölümcül bir hastalık. “Kimsenin ğ. ğurta yaħalanmasını istemem / Kimsenin ölümcül bir hastalığa yakalanmasını arzu etmem, istemem.”

ķor papuķ: i. (Kör pamuk) Beceriksiz kişi. “O gördüğün çocuĥ ķ. papuķun biridir elinden hęc bi şe gelmez: O gördüğün çocuk beceriksizin biridir ve elinden de hiçbir şey gelmez.”

ķuc etmek: bf. (Kuç etmek) Kucaklamak. “soķaħda sevimli bir uşağı ķ. etmek istedim ama ceseret edemedim / Sokakta sevimli bir çocuğu kucaklamak istedim ama cesaret edemedim.”

ķulak ķırpıtmaħ: bf. (Kulak dikmek) Kulak kabartmak (Gülsevin. 2017, s. 185). “Bu adamlar hęc çahđırmadam k. ķ. ıp bizi dinniyirle / Adamlar bize hiç belli etmeden kulaklarını kabartmış bizleri dinliyorlar.”

mehile almaħ / almamaħ: bf. (Meyle almamak) Önemsemek / önemsememek. “Bazı insanlar bizi hęc m. almillar. Bizim dediklerimizin hęc birini yerine getirmediler / Bazı insanlar bize değer vermiyor ve isteklerimizin hiçbirini yapmıyorlar.”

mehil etmek / etmemek: bf. (Meyletmek) Önemsemek / önemsememek. “Senin hęc bi şene m. etmenem. Hepsini senin olsun / Dediklerinin hiçbirine ihtiyacım yok, hepsini senin olsun.”

mındar olmaħ: bf. (Murdar olmak) Kesilmeden ölmek (hayvan), kirlenmek. “ķor pıçaħ goyuni kesmedi heyman m. oldi / Kör bıçakla koyun kesilmeyince hayvan murdar oldu.”

nubar etmek: bf. (Turfanda etmek) Yeni mahsül ürünü ilk defa yemek. “Bu sene erikleri, ğeysileri daha n. etmemişem / Bu yıl daha erikleri, kaysıları tatmamışım.

naħır ğavan: i. (Sığır sürüsü kovan) Sonbahar. “Cevüzler n. da tøkülmeye başlar / Cevizler Sonbaharda døkülmeye başlar.

nutķu tutulmaħ: bf. (Nutku tutulmak) Korkudan, öfkeden veya şaşkınlıktan konuşamaz olmak. “Yangında bi anda n. tutuldi, ğonuşamadım / yangında bir anda dilim tutuldu, konuşamadım.”

öğüre gelmek: bf. (Hayvana gelmek) Çiftleşme istemek (İnek). “İnek bu sene daha yeni ö. geldi / Bu yıl ineğin çiftleşme arzusu daha yeni başladı.”

paşkıl atmaħ: bf. (Paşkıl atmak) Kabuğu sertleşmemiş yumurta yumurtlamak (kümes hayvanları). “Bu sene nolup bülmirem bizim bütün tavuħlar sürekli p. atılar. Hęc doğrı düzgün yımırdamırlar / Sebebini tam olarak bilmiyorum ama tavuklarımız bu yıl yumurtlamadıklarının yanında kabukları tam olarak sertleşmemiş yumurta yumurtluyorlar.”

pêķol dönmeķ: bf. (Pekol dönmeķ) Can havliyle duramayıp darbe sonucu yere kapanıp kendi etrafında dönmeķ. “Babam man êle bi toķğat atdı yerde p. döndüm, aħlım başıma bi türlü gelmedi / Babam bana öyle bir tokat attı ki aklımlı başımda gitti ve yere kapanarak etrafımda dönmeye başladım.”

perem perem olmaħ: bf. (Pare pare olmak) Dağılmak. “Müdür gelince ğavğa eden öğrenciler p. perem oldi / Müdür gelince kavğa eden öğrenciler tamamen dağıldı.”

pıħ etmek: bf. (Pık etmek) Kesmek (çocuk dilinde). “Babam ğardaşıme senin goyununi p. edecem diye ğorħutdi / Babam kardeşime senin koyununu keseceğim diye korkuttu.”

rüt olmaħ: bf. (Çıplak olmak) Varını yoğunu, her şeyini kaybetmek. “Bu sene işler hęc eyi ğetmedi / Elde ne var ne yoħ yedik biridik, geriye bi şe ğalmedi êle r. olduĥ / Bu sene işler hiç iyi gitmedi. Elde ne var ne yoksa yedik bitirdik. Geriye hiçbir şey kalmadı. Öyle her şeyi kaybettik.”

puda virmek: bf. (Putu vermek) Hayvanları kışı geçirmek ve bakımını yapmak üzere başkasına vermek. “Bu sene heyvannara hęc baħamadım, êle hepbisini p. verdim / Bu yıl hayvanların bakımını yapamadım ve kışı geçirmek, bakımları yapılmak üzere başkalarına verdim.”

sesi uni çılmamağ: *bf.* (Sesi soluğu çıkmamak) Sessizliğe bürünmek. “Menim oğluma nolup bülmirem, bu günnerde s. uni hêç çılmır / Oğluma bugünlerde ne olmuş bilmiyorum ama bir türlü sesi soluğu çıkmıyor.”

sıdkı sıyrılmağ: *bf.* (Sıdkı sıyrılmak) Birine karşı olan güveni kaybetmek. “San ğarşı s. m sıyrılıp senin hêç bi şeyine güvenmirem / Sana karşı olan bütün güvenimi kaybettim artık sözlerinin hiçbirine itibar etmem, güvenmem.”

şom ağızlı: *i.* (Şom ağızlı) Sürekli kötü şeylerden söz eden ve sözlerinin uğursuzluk getireceğinden korkulan (kimse). “Bu ğadın ne ğede ş. ağızlıdır / Bu kadının ağızı ne kadar şom ağızlıdır.”

şöhrü geçmek: *bf.* (Şöhrü geçmek) Nazı geçmek. “Yeni gelen ğonşıya hêç ş. geçmiyi / Yeni gelen komşumuza hiç nazım geçmez.”

tabtağ etmek: *bf.* (Taptak etmek) Bir yere sıkça gitmek, gidip gelmek. “Mehlemize yeni gelen ğonşı da bizim evi t. êdip bizden hêç çılmır / Mahallemize yeni gelen komşu, evimizi gidip gelerek sanki yol geçen hanına çevirmiş.”

tapğır tapğır gelmek: *bf.* (Bölük bölük, manga manga gelmek) Grup grup gelmek. “Bu sene göçmen ğuşlar süte yaylasına t. tapğır geliler / Bu yıl göçmen kuşlar Sütey Yaylasına guruplar hâlinde geliyorlar, gelmeye başladılar.”

tırana êtmek: *bf.* (Terane etmek) Alay etmek, dalga geçmek. “Adamlar bizi t. êdirler / Adamlar bizi alaya alıyorlar, bizimle dalga geçiyorlar.”

tırçık olmağ: *bf.* (Tırçık olmak) Ezilmek, aslından, orijinalinden eser kalmamak. “Sebetin altındaki bütün erikler t. gibi oluplar, hêç bi şeye yaramır / Sepetin altında kalan eriklerden, kayıslardan ezilerek eser kalmamış.”

tifağı dağılmağ: *bf.* (Tufağı dağılmak) Ev, iş, aile vb. değerleri tamamen kaybetmek. “Bu seneki terpemnen sora hêç bi şemiz ğalmadı, bütün t. ımız. dağıldı / Bu seneki depremden sonra elde avuçta bir şey kalmadı varımız yoğumuz bitti, yok oldu.”

tik ğafa: *i.* (Dik kafa) Başına buyruk, burnunun doğrultusunda hareket eden. “Bizim orada yaşıyan Çerkezler çoğ t. ğafalı olirlar. Kimseye minnet êtmirler / Bizim bölgede yaşıyan Çerkez kökenli vatandaşlarımız biraz dik kafalı, başına buyrukturlar.”

tin tin çalımağ: *bf.* (Tin tin çalışmak) Çok yavaş hareket eden, sessiz sedasız oturan. “Bu ğız êle t. t. çalışır, hêç bi işi de zamanında bitiremir. Bizim de işimiz hep geri ğalır / Bu kız çocuğu çok yavaş çalıştığı için hiçbir iş zamanında bitmiyor ve bizim de işimiz hep geri kalıyor.”

toy begi: *i.* (Toy beyi) Düğün başkanı (Erten, 2011, s. 171). Bir düğünün düzenleme işinden sorumlu, düğüne önderlik yapan ve zaman zamanda düğün masraflarını üstlenen kişi. “Menim oğlumun t. begi Şevket Beydir. Bizim hêç bi şeyimizi eksik birağmadı. Her işimiz zamanında yêtişdi / Oğlumun düğün başkanı Şevket Bey, bizim bütün eksikliklerimizi giderdi ve bir eksikliğimiz kalmadı.”

tulaz olmağ: *bf.* (Derbeder olmak) Elindeki her şeyi kaybetmek, elinde bir şeyi kalmamak. “Bu sene êle tulaz olmuşam. elde ayağda hêç bi şemiz ğalmayıp / Bu yıl varımı yoğumu kaybettim. Elde avuçta hiçbir şeyim kalmadı.”

ur ufağ olmağ: *bf.* (Un ufak olmak) Çok küçük parçalara ayrılmak. “Ğonşumuzun oğli cevüzden düşüp, bütün gemikleri u. ufağ olup / Komşumuzun oğlu cevüzden düştüğünden ötürü bütün kemikleri kırılmış.”

üzi ğara: *i.* (Yüzü kara) Utanılacak bir durumu olan (kimse). “onun ü. ğaradır bizim üzümüze bağamaz / Onun bizim yüzümüze bakacak yüzü yoktur.”

yazığı gelmek: *bf.* (Yazığı gelmek) Acımak. (Buran, 1997, s. 208) “İnsanların bize h c y. gelmiyi / İnsanların bize hiç acıması yok.”

yetik olma : *bf.* (Yetik olmak) Anlamak, bilmek, aslını öğrenmiŐ olmak. “Bu işe h c bi zaman y. olamadı  / Bu işi hiçbir zaman anlayamadık.”

yıkanmamıŐ ęaŐı : *i.* (YıkanmamıŐ kaŐık) Olur almaz iŐlere karıŐan, olmadık iŐlere burnunu sokan kişiler için söylenen söz. “Sen de y. ęaŐı  kimi h c bi Őeden  ı misan / Sen de yıkanmamıŐ kaŐık gibi hiçbir Őeyden geri durmuyor her Şeye burnunu sokuyorsun.”

yon görmek: *bf.* (Uygun görmek) Uygun görmek. “Sen bize buni y. g rmisen mi? / Sen bize bu işi uygun görmüyor musun?”

yu uluğa vurma : *bf.* (Uykuya vurma ) Uyuma taklidi yapmak. “Bizim oğlan da işe gütmek  c n  le kendini y. vurup / Oğlumuz işe gitmede istekli olmadığı için kendini uykuluğa vurmuŐ, uyuma numarası yapıyor.”

zargonu geniş: *i.* (Zargonu geniş) Her türlü pisliği kabul eden (kimse). “Senin z. geniŐtir, sen ęabul  dersin / Senin bunları kabul edecek yapın var.”

z t yağı: *i.* (Zeytin yağı) Zeytin yağı. “Bizim eve z. yağınnan baŐęa bi yağ girmez / Biz Zeytin yağından başka bir yağ kullanmayız, bizim eve zeytin yağından başka yağ girmez.”

zıran zıran gezmek: *bf.* (Zıran zıran gezmek) BoŐ boŐ gezmek. “Ėeynimin oğlının h c işi yo dur  le sağda solda z. zıran gezi / Kayın biraderimin oğlunun herhangi bir işi yoktur, bir işe malik değildir. Bu sebeple boŐ boŐ geziyor.”

zırnı  ęo latmama : *bf.* (Zırnık koklatmamak) En ufak bir Şey vermekten çekinmek. “Bunnan sora size z. bile ęo latmam / Bundan sonra hiçbir Şey vermem.

zırt atma : *bf.* (Zırt atmak) Yalan konuşmak, palavra atmak. “Adamın elinde h c bi Őesi yo , sağda solda her Şeyim var diyir, ha a z. atir / Adamın elinde avucunda hiçbir Şeyi olmadığı hâlde, sağda solda zenginim diye halka hava atıyor.”

zilve zilve olma : *bf.* (Zilve zilve olmak) Yırtılmak, delik deŐik olmak. “Tamir hanada çalıŐırken üzerime asit t k ldi bütün elbiselerim z. zilve oldi / Tamirhanede çalıŐırken üzerime asit dökülmesinden dolayı bütün elbiselerim delik deŐik oldu.”

Sonuc

Bu makalede Adicevaz ağzında geçen yaklaŐık 99 (doksan dokuz) “deyim ve kalıp söz”e yer verilmiştir. Bunların öncelikle çeŐitli kaynaklara baŐvurularak Türkiye Türkçesindeki sözlüklere göre anlamlandırılmaları saęlanmıŐtır. Daha sonra Adicevaz Ağzına göre cümleler oluŐturularak, her biri cümle içerisinde ayrı ayrı kullanılmıştır. Bu kullanımlarda transkripsiyon harfleri göz önünde bulundurulmuŐtur. Daha sonra bu cümleler, günümüz Türkçesindeki Őekillerine aktarılmıŐtır. Őüphesiz ki Adilcevaz Ağzında kullanılan deyimler ve kalıp sözler bunlardan ibaret değildir. Daha sonra yapılacak derleme ve araŐtırmalardan tespit edilenler de bunlara ilave edilerek yayımlanacaktır. Bu deyim ve kalıp sözlerde kullanılan kelimeler, büyük oranda Türkçe olmasına rağmen, zaman zaman dilimizde kab l görmüŐ yabancı kökenli kelimeler de kullanılmıştır. Ayrıca bu kelime gruplarında az da olsa argo kelimeler de yer almaktadır.

Kaynakça

Akkuş, M. (2020). *Atasözleri ve deyimler üzerine incelemeler*. Akçağ Yayınları.

Buran, A. (1997). *Keban, Baskil ve ağın yöresi ağızları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Develioğlu, F. (1970). *Osmanlıca Türkçe ansiklopedik lügat*. Aydın Kitabevi.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni tarama sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan T. (2020). *Urmiye ağızı ses ve şekil bilgisi (güney azerbaycan)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ensari, B. (2021). *Ahlat dil ve kültür*. Has Baskı Sanatları.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Kars ili ağızları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2011). *Türk dil bilgisi*. Bayrak Basım/ Yayım/ Tanıtım.
- Ertekinöglü, S. (2017). *Ahlat ağızı söz varlığı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eten, M. (1994). *Diyarbakır ağızı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gönen, M. E. (2003). *Van Gölü kuzey havzası ağızları*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Diyarbakır Üniversitesi.
- Gülsevin, G. (2017). *XVII. yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi ağızları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G. (2002). *Uşak ili ağızları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, L. (2020). *Atasözleri ve deyimler üzerine incelemeler*. Akçağ yayınları.
- Özkan, M. ve Sevinçli, V. (2015). *Türkiye Türkçesi söz dizimi*. Akademik Kitaplar.
- Parlatır, İ. (2009). *Osmanlı Türkçesi sözlüğü*. Yargı Yayınevi.
- Sevinçli, V. (2020). *Atasözleri ve deyimler üzerine incelemeler*. Akçağ yayınları.
- Tietze, A. (2009). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügatı, Cilt: I (A-E)*. Simurg Yayınları.
- Tietze, A. (2009). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügatı*. Simurg Yayınları.
- Türk dil Kurumu, (1996), *İmlâ kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu, (1963-1980). *Derleme sözlüğü (I-XI)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu, (1988). *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu; Tarama Sözlüğü, Cilt I-VII, Ankara (1963-1977).

Kısaltmalar

bf.	Birleşik fiil
i	İsim
Bkz.	Bakınız
vb	Ve benzeri
Ör.	Örnek

Kullanılan Transkripsiyon Harfleri

ğ	Kalın <i>k</i> sesi
ë	Kapalı <i>e</i> ünlüsü
ħ	Hırıltılı <i>h</i> sesi